

**A TÚLÉLÉS GRIMASZAI,
AVAGY TÉNYLEG ELÉG CSAK FEJTETŐN NÉZNI?**
(„Örkény István alkotásai és vallomásai tükrében”)

Kalocsai Katalin

E dolgozatban egyrészt a volt munkaszolgálatos „örök hadifogoly” Örkény István második világháborús *traumáit*, ezek *túlélését* és az életútban való *ismétlődéseit* vizsgálom, másrészt megpróbálok rámutatni azokra az *elhárító*, illetve *coping mechanizmusokra* – különös tekintettel a *humorra* mint magas szintű megküzdési módra –, melyek segítségével az író (több-kevesebb) sikerrel túljutott a nehézségeken.

I. Az indulás

Örkény István 1912. április 5-én született Budapesten, egy jómódú zsidó család első gyermekeként. „Nagyon szép csecsemő voltam. A bába, mihelyt megfürdetett, letépett édesanyám kebeléről, és kirohant a folyosóra. Kiabálni kezdett: Ilyen gyönyörű gyereket! Ezt a gyönyörű kisiút! [...] erre aztán mindenki nézett engem, és örvendezett. Néha azt hiszem, ez volt egyetlen felhőtlen sikerem. Innen kezdve életem merő dekadencia, és romlás.”¹

Az író visszaemlékezéseiben nem csupán önmagáról beszélt keveset, hanem családjáról is. Annyi azonban bizonyos, hogy apja Ösztreicherként született, (e nevet hibásan gyakran maga Örkény is Öszterreichernek vagy Oesterreichernek említ) amit a családi legenda szerint még Mária Terézia idején vett fel a família, mikor a birodalom zsidóságát a német név viselésére kötelezték. A nagypapa a kiegyezés után e kimondhatatlanul hosszú nevet magyarosítani akarta,

¹ Mácsai–Bereményi 2002, 5.

ezért kiválasztott egy jól hangzó Ö betűs magyar családnevet, „[...]ami nem csak hasonló csengése miatt ajánlatos, hanem azért is, mert így a monogramokat nem kell átvarratni a fehérneműn” –, és bölcs *pater familiasként*² az író apjára bízta, hogy intézkedjen.

Örkény Hugó (az apa, ekkor még egyetemista, később patikus), a „gavalér”, ki mindig tudta, hogy kell élni – úton valahol tizenkét párbaj és három elmulatott patika között – betért egy vendéglőbe, és az éjszaka emelkedett hangulatában egyszerűen elfelejtette a rábízott nevet. „Mit tehetett? Hazaindult Szolnokra. Útközben kitisztult a feje, az a név mégsem jutott eszébe. Lelkiismeretfurdalástól gyötörve [...] kipillantván a kupé ablakán, ezt olvasta: [...] „Örkény”. Tetszett neki. Leszállt, bevárta az ellenvonatot, és a Belügyminisztériumban beadta a névváltoztatási kérelmet.”³

A család anyai vonalon is jómódú volt. Édesanyja, Pollák-Pető Margit, szüleinek szépen jövedelmező szesz- és ecetgyára volt, ami azzal a szerencsétlen következménnyel járt, hogy akárhányszor elúszott egy patika, az anyai nagypapa újat vett Hugónak. Ennek aztán az a meglepő következménye lett, hogy István apja – mivel mindig apósa mentette meg – lassacskán olyannyira megharagudott rá, hogy egy idő után a nevét sem volt szabad kiejteni otthon.

Magyarországon minden kisebbséget érintett a magyar családnév megszerzésének csábítása. Ez a nyilvános önbemutató azért is volt nagyon nagy hatású, mivel – apai ágon – az összes leszármazottnak automatikusan és véglegesen biztosította a magyar név viselését. A zsidóság, egyéb csoportokhoz viszonyítva, sokkal magasabb számban képviseltette magát az „önkéntes” névmagyarosítók között, ezzel is megpróbálván eleget tenni az asszimilációs elvárásoknak. (Karády, 1997)

II. Önmegvalósítás

Örkény az evangélikus elemi iskola elvégzése után a Piarista Gimnázium tanulója. Itt hetedikben „kisebb baleset” éri: készületlensége miatt megbuktatják magyarból, ami – valljuk meg őszintén – „egy író múltjában elég csúnya szeplő”.⁴

A szülői ház, és benne a családi élet, erősen idealizálva élt Örkény emlékeiben. Arra utaló jeleket ugyanis sehol sem találni, hogy valaha konfliktusba került volna családjával, illetőleg azokkal a tekintélyelvű apai instrukciókkal, amelyek lényegesen befolyásolták sorsának alakulását. A szabadságért és az anyagiakban bőkezűen mért lehetőségekért édesapja csak egyetlen viszonzást

² Lázár 1979, 17.

³ Uo. 18.

⁴ Uo. 29.

várt el: hogy fia többre vigye, mint ő. Ezért a középiskola befejezése után kivánságára megkezdi gyógyszerészi, majd nem sokkal később vegyész-mérnöki tanulmányait.

A zsidóság – az asszimilációs folyamat kezdetétől fogva – törekedett arra, hogy a lehető legszélesebb körben és legmagasabb fokon képezze magát. Ebben sokat segített racionális iskolastratégiája, ami eredményre törőnek, illetve eredményesnek is bizonyult. Bár kihasználhatták az intézményes lehetőségeket, hisz az evangélikus – s a többi – egyház nem tudta volna iskoláit sem megtölteni, sem anyagilag fenntartani „zsidó pénz” nélkül, mégis a legtöbben a vagyon és gazdasági hatalom legtetején sem elégedhettek meg osztályhelyzetükkel, tovább dolgoztak, és megőrizték a munkaethoszt, illetve kifejlesztették a műveltség kultuszát. (Karády, 1997)

„...mehettem volna én izzólámpába légüres térnek”
(A magunk megvalósításának néhány változata)

Örkény első házassága szerinte meglehetősen fiatal korban – 1937-ben – kötött. Mariann húga legjobb barátnőjével, a földbirtokos családból származó Gönczi Flóriával szerettek viharosan egymásba.

Diákként az író a lehető legjobb oktatásban részesült. Itt azonban vége. További – irodalmi – orientációra a családban azonosulási lehetőséget vagy fogódzót már senki nem nyújtott. Utolsó egyetemi éveit táján mégis irogatni kezd, s bár zsenge próbálkozásai nagyrészt kiadatlanok maradnak, közlésvégya már oly erős, hogy nem sokkal gyógyszerészdiplomájának megszerzését (1934) követően, rövid ideig *Keresztmetszet* címen saját lapja van, majd a véletlen – 1937-ben – a *Szép Szó*hoz sodorja:

„Szűrös tekintetű, hosszúdad koponyájú, sűrű, tömött bajuszú, karcsú – homorú orcájú, sovány fiatalember ült az íróasztalnán [...] Jó novella – mondta [...] – Csak a címet változtasd meg, és utána írd át az egészet. Elállt a szavam. Már attól a gondolattól, hogy én egy mondaton, egy szórenden, vagy egy vessző elhelyezésén változtassak, tiszta libabőr lett a hátam...” József Attila – mert hisz ő volt ez a bizonyos szűrös tekintetű fiatalember „Fölkelt az íróasztaltól [...] Egy hosszú ceruzával, mely éppoly hegyesre volt faragva, mint [...] szeme pillantása, szavanként nyítte csepűvé a szövegemet, szétszabdalta gondolataimat, jelzőimet gombostűre tűzte [...] és anyaszült pucérra vetkőztette...”

Azt hiszem, ebben a pillanatban sejtettem meg, mit jelent magyarul írni, s biztosan tudom, hogy ekkor született meg az a máig eleven, s máig sem teljesült dacos elhatározásom, hogy úgy, vagy majdnem úgy mint ő, megtanuljak magyarul beszélni.”⁵

⁵ Örkény 1985, 95–97.

III. Háborús évek

A harmincas évek végéig Örkény burokban élt. Itt persze nem arról van szó, hogy semmit nem látott abból, ami körülötte történik, de míg nem tapasztalta meg testközelből, egyszerűen nem vett tudomást arról, hogy vele, a „kereszténnyel” is megtörténhet mindez. Első házasságának váratlan felbomlása aztán rést üt a körülötte levő partikuláris idill szigetelő burkán, mely előbb individuális szinten a megcsalottság érzésével, majd pedig a háború, a munkaszolgálat és a hadifogság kollektív tapasztalatával szembesíti.

*„A rengeteg elnyelte a századot ... s más százakat, ezreket, százezreket.
Pedig csakugyan nem voltak benne partizánok.
Csak hideg volt benne, és tél és szél.”
(Idegen föld)*

1940-től többször is behívják katonai szolgálatra: „[...] ezekben a nehéz időkben, amikor ismét-zsidó-létemre a magányosság szaporodik és gyarapodik körülöttem [...] a rémületem is hangjára lel vele, a rémületem a haláltól és a számkivetettségétől.”⁶ 42-ben aztán: „Megérkeztem Nagykátára [...] a családunk zsidó származású. De ezt valahogy nem vettük tudomásul, ez nem volt téma. Én magam szerzetesi iskolát jártam, katolikus voltam [...] Ott a kertben ült egy Muray nevű alezredes [...] És akkor vettem észre, hogy [...] Engem munkaszolgálatra hívtak be. Muray kikötetett [...] a bicskájával levagdosta rólam a csillagokat [...] és utána egy jó nagy pofont kaptam, ami elég szokatlan volt, mert addig engem nem pofoztak.”⁷

A kikeresztelkedett zsidó sokáig „kikeresztelkedett zsidó” maradt, akitől a kereszténység súlyos tanúbizonyságait követelték meg, s az is előfordult, hogy az utolsó vonattal Voronyezsbe, a 2. Magyar Hadtesthez küldték.

Itt a doni áttörés után egy halott őrmester egyenruhájában alakulatot kreálva visszavonul. Háromszázhatvan kilométeres gyaloglást követően, egy aknaszilánktól sebesülten, súlyos betegen (flekktifuszosan) fogságba esik: „Ami most jött, ahhoz képest a háború minden borzalma is biztonságnak látszik [...] itt elpusztít az éhség, elnyel az idegenség, betakar a hó [...]”⁸ Hatvanezer bajtársam fagyott meg ott, s az, hogy én életben maradtam, a valószínűségnek egészen kis töredéke csak [...] Azóta sok év telt el, de én mindmáig adósuknak érzem magam, pusztán azért, mert túléltem őket. A legtöbben nyitott szemmel

⁶ Örkény 1996, 23.

⁷ Örkény 1986, 18–20.

⁸ Örkény 1981, 47.

fagytak meg, az útszélen ülve. Ezzel a márványba dermedt arccal néznek utánam, s én még mindig a hátamban érzem a tekintetüket.”⁹

**„Polgár-értelmiségi-magyar-zsidó...” de a legjobb az lett volna,
ha „ráadásul néger vagy leprás is vagyok”
(Örkény Párizsban)**

A 20. századra a magyar zsidóság többsége paradox helyzetbe kényszerült, hisz amellet, hogy a tömegesen áttért zsidó népességet a környező társadalom is különálló közösségnek tekintette, úgy vesztette el tradícióihoz és vallásához való kötődését, hogy még nem alakított ki egyértelmű nemzeti, nemzetiségi vagy kisebbségi tudatot.

Hazánkban az asszimiláció fontos tényezőjének bizonyult, hogy az illető asszimilált fél tud-e magyarul, és vajon a népszámláláskor magyarnak vallja-e magát. (Ez utóbbi momentum kiemelkedő jelentőséget kapott egy olyan országban, ahol a magyar etnikum az összlakosságnak mintegy felét tette csak ki.)

Bibó (1994) szerint a magyarországi asszimiláció hamis kontextusban zajlott, mert az asszimiláló fél becsapta önmagát az asszimiláció tényleges kritériumait illetően, de be lettek csapva maguk az asszimiláltak is, mert asszimiláltabbnak – sőt teljesen asszimiláltak hitték magukat – annak ellenére, hogy társadalmilag ténylegesen ez nem volt jellemző. (Kovács, 1988)

Örkény baráti körében a hatvanas években sem volt divat a zsidókérdésről beszélni, ő maga – felesége szerint¹⁰ – olvasni sem olvasott róla. Ha a társaságban egyesek *zsidózni* kezdtek, akkor többen, így az író is, mellette szólóan érveltek: „Ah, csak egy kicsit többet ivott, biztosan nem gondolja komolyan, amit mond.”¹¹ Ezt az önkéntelen idealizációt, mint a realitás egy szegmensére, a zsidó identitásra vonatkozó tagadást, úgy tűnik a „teljesen asszimilálódott” író megtartotta jóval a háború után is.

A zsidó identitás vállalásának nehézségeiről, bár nagyon ritkán, de azért írt: *Ákos és Zsolt* című novellája például egy ikerpárról szól, akik közül Zsolt, a higgadtabb, simulékonyabb műegyetemista, míg Ákos, a szókimondó művészhallgató – filmrendezés szakon. A történetben a mindig szűkszájú – egyébként orvos – apjuk próbálja elmondani nekik valódi származásukat. Így derül ki, hogy a zsidótörvények bevezetése után egy antedatált keresztlevéllel menekült meg,¹²

⁹ Örkény 1982, 77.

¹⁰ Radnóti Zsuzsa – dramaturg, az író harmadik felesége, az Örkény-hagyaték gondozója – aki megtisztelt azzal, hogy beszélgettem velem.

¹¹ Ua.

¹² Örkény kereszttségének időpontjára több adatot is találtam: egyik szerint katolikuskak keresztelték, máshol azt olvasni, hogy 1930-ban keresztelkedett ki. Arra nézve sincsenek bizonyítékok, hogy családja hogyan vészelte át sérteflenül a deportálást.

édesanyjuknak pedig hamis papírokat szerzett – folyamatos kábítószer-ellátásért cserébe – egy morfinista betegétől. A két fiút – kiknek soha vágya még nem maradt teljesítetlenül – vértelenül éri a hír, hisz az nem volt előrelátható... „Elhiszed róla, hogy [...] morfiumot adott? [...] – Az ki van zárva [...] Azt se hiszed el, hogy zsidók vagyunk? – Az aztán a legnagyobb röhej [...] – Imád föl-vágni szegény kisöreg [...] Kolozsvári professzor egyedül vezette hazafelé a kocsit [...] hirtelen elhatározással befordult a Józsefvárosba. [...] A számot már régen elfelejtette, de azt remélte, hogy felismeri a kaput [...] – de – Sem a kaput, sem a táblát nem találta. Mintha csak álmodta volna az egészet.”¹³

Úgy gondolom a novella önéletrajzi ihletettsége kétségtelen: az önmagában – írói pályája kezdetétől – érzett különös kétarcúság, a kettős élete, mint szegény íróársakhoz befogadott művész, aki pályaválasztásával az atya rosszállását vívja ki, és mint gazdag műegyetemista, gyógyszerész jófiú, szépen rárimel a műben az ikerpárra, akik Örkényhez hasonlóan – bár más miatt – nem voltak tisztában származásukkal. A második generáció esetében számtalanszor előfordult, hogy a családi elhallgatások folytán csak valamely későbbi életkorban jutott tudomásukra, hogy ők zsidók. Ez a szituáció annyiban egyezik az író helyzetével, hogy oly mértékben nem volt téma náluk sem e dolog, hogy a háború közeledtével *ismét zsidónak* (vö. korábban) *kell*et éreznie magát. A két fiú, mint ahogy Örkény is, tagadással reagál, megtoldva még a hasítás szintúgy korai pszichés elhárító mechanizmusával, hisz egy finomabb negatív megjegyzéssel az apáról kialakított ideális kép is megtarthatóbb. S végül a szűkszává – csend fogságában élő?¹⁴ – apa, hiába keresi, nem találja azt a házat, ahol az a morfinista nő élt, akitől évekig tartania kellett – *és különben is*, fiai sem hiszik el neki ezt a *valószínű* történetet.

Ebben az időszakban a zsidó értelmiség a téma alól való kibújással a negatív következmények ellen védekezett, illetőleg ezáltal volt képes elkerülni, hogy elszigetelten, kisebbségi pozícióba találja magát. Így olyan kommunikatív és pszichológiai stratégiát alkalmazott, ami révén elkerülhette annak belátását, hogy egy kis, diszkreditált csoport tagja. Örkény intrapszichikus megküzdési módjait, így leginkább az „elfogadó” stratégia jellemezte, hisz reakciója a múlt egyfajta távolításával, a probléma létének ideologikus tagadásával, eljelentéktelenítésével, illetve izolációjával függött össze.

A zsidóság által átélt trauma azért volt olyan hihetetlenül súlyos, mert a megaláztatásokra nem lehetett magyarázat. Az áldozatok énjének módszeres

¹³ In: Örkény 1999c, II: 166–167.

¹⁴ Bar-On a holokauszt utáni elnémulás kétféle csendjét különbözteti meg: a *leírhatatlanság* (az *elsődleges fájdalom* nem önthető szavakba), és a *megbeszélhetlenség* (e nem szándékos hallgatás szándékos elhallgatással változhat, különösen, ha a környezet nem hajlandó tudomásul venni a történeteket) csendjét [Bar-On, 1989, 1999; In: Erős, 2001].

fizikális és pszichés pusztítása, identitásuktól, szociális szerepeiktől, kapcsolataiktól, múltjuktól és jövőjüktől való megfosztása olyannyira irracionális élményt jelentett az első generációnak, amit képtelenség volt verbalizálni – de az, hogy valamiről nem beszélünk, annak létezését még nem szüntette meg. A zsidó származás elhallgatása – tagadása – is a „túlélő szindróma” következménye volt. Tudattalan önvédelem egyrészt az eltemetett múlt sebeinek feltépeése ellen, másrészt a teljes asszimiláció bizonyítása mellett. (Erős, 2001)

*„Se Operába, se hangversenyre nem nagyon járok.
Mostanában a hasoncsúszásra és emberölésre fektetem a hangsúlyt.”
(Tábori lap 1942-ből)*

Szívesen mondanám, hogy Örkény – például Radnóti Miklóshoz hasonlóan¹⁵ – képes volt a munkaszolgálat legnagyobb borzalmai ellenére is író maradni, de ez nem lenne igaz. Amit viszont megtartott – vagy ekkor alakította ki? – az az (akasztófa)humor, melyről néhány fennmaradt tábori lap tanúskodik. Túlélésében bizonyára szerepet játszott ez az azok között a körülmények között nem is annyira sajátos humor [arról nem is beszélve, hogy évek múlva része lesz abban, hogy az író a világhírig juttassa].

A lelki élet történéseinek egyik fontos momentuma a feszültségek elhárítása. Az indulatok elaborációjának legfejlettebb változata, a személyiség alakításának leghatékonyabb mechanizmusa a szublimáció. Az elaboráció és a szublimáción túl alkalmazkodó elhárító mechanizmus a humor is, mely nem vonja ki a negatív érzelmeket kiváltó képzettartalmat a tudatos figyelem köréből, mint az elfojtás, hanem módot talál örömezzetté váló átalakítására, hisz olyan ősi, archaikus torzításokkal él, amikkel csökkenteni képes a lelki feszültségek cselekvésben való levezetését. (Mérei – Binet, 1993)

Az éhség a tantalosz kínja

Bjelgorod előtt kerítik be és fogják el Örkényt, aki ezután két évig Tambov mellett a 188-as táborban, majd ismét két évig Krasznogorszkban hadifogoly. Már a marhavagonokban történő utazás is – írja Bettelheim (1988) – felidézi a tehetetlen gyermek kiszolgáltatott helyzetét. Az értelmetlen munkavégzés, a szexuális vágyak megszűnése, a termékenység elvesztésének félelme, s nem utolsósorban a halál állandó jelenléte, mind, mind a gyermeki kiszolgáltatott-

¹⁵ A művészvilág számos tagja, köztük Örkény kollegái, mesterei és barátai is áldozatul estek a holokausztnak. A háború után az üldöztetések témája még sokáig nem került a felszínre. A hallgatás megtörése csak évtizedek múlva indult meg, jórészt szépirodalmi művek, filmek, memoárok formájában.

ság szorongásait keltik életre. Ilyen körülmények között az ember elkezd eredeti énképével összeférhetetlenül viselkedni: altruistának tartotta magát, most aszociális módon próbál meg előnyhöz jutni; bátornak ismerte meg magát, most bizonyos helyzetekben gyáván cselekszik; büszkének hitte önmagát, s most sokszor meghunyászkodik. Az énkép szükségszerűen módosul, és nagyon gyakran sérül is. Az ilyen méretű törést azért is különösen nehéz kiheverni, mert terheli a túlélők büntudatának többlete. (vö.: Vikár, 1996)

A legnagyobb kint mégis az éhség jelentette, amiért az író szükségtől hajtva gyakran lopásra is vetemedett. Jóval a háború befejezte után erről, mely szávaival élve az *ösztönök félelme volt az éhhaláltól*, így ír: „Nem tudni miért, de egy nap a szőrkcusmás kocsisocska behajtott a táborba, ami azon nyomban felmorajlott, és sok apró fekete pontként hömpölyögte körül a szánt. A dolog nem tartott sokáig, s nem volt már meg se a kenyér, se a két lovacska, se a szőrkcusmás kocsisocska. Csak a szán [...] *Ja és egy kulcsosomó*”.¹⁶

A hosszú távú éhezés az ösztönéletet az agresszivitás irányába tolja el, hiszen ingerültséget, visszahúzódot, érzelmi hidegséget, lobbanékonytságot idéz elő. Az éhező ember szeretetkapcsolatai lebontódnak, irigy, gátlásnélküli, türelmetlen és zsörtölődő lesz, s ha a gyenge táplálkozás hosszantartó, a tömeg skizofrén irányba hangolódhat át. (Hermann, 1990)

„...ez az a hely, ahol érezni fogom egyszer, hogy odahaza vagyok.” (A sofőr)

1946 karácsonyának másnapján – a tizenkettedik óra hatvanegyedik percében – fut be vele a vonat arra a peronra, ahonnan négy és fél évvel ezelőtt elindult Nagykátára. A várva várt hazaérkezés tele van bizonytalansággal. A szabadság örömteli pillanatait az író – és fogolytársai is – már annyiszor elképzelték, hogy fogalma, mire megtörténik, teljesen elhalványodik. A valóság – hiszen az álmok már annyiszor becsapták őket – a megérkezéskor még nem hatol be igazán a tudatba, egyszerűen felfoghatatlan. Ehhez társul még a félelem, hogy már senki nem vár rájuk, illetve az itthon maradottak vállvonogatása és a tény, hogy sokszor nem hiszik el a történeteket.

Bar-On (1999; idézi: Erős, 2001) „másodlagos fájdalomnak” nevezi a trauma túlélőinek azon élményét, mikor környezetükben a tények szándékos elhallgatásával, elhazudtolásával találkoznak. Ez a helyzet aztán arra motiválja őket, hogy – bár a gyászfolyamat már előrehaladt annyira, hogy képesek legyenek megszólalni – az elsődleges fájdalom enyhülése után sem fognak szenvedéseikről beszélni.

Itthon aztán Örkény – 1947. januárjában – *felvételét kéri* a Magyar Kommunista Pártba. Hozzá kell tenni azonban, hogy az író nem önszántából cselek-

¹⁶ Örkény: Étvágy. In: Örkény 1999a, 225.

szik így, hanem azért, mert ez hazajövele feltétele. A láger-szociográfiában is következetesen többes szám harmadik személyben, azaz kívülállóként beszél zsidó társairól. Ő nem azonosul a munkaszolgálatos zsidókkal, e helyett a magyar baloldali értelmiségi szemszögéből gondolkodik és mérlegel. (Simon, 1996)

Sartre (1947; In: Karády, 1997) hangsúlyozta, hogy a besorolás elsősorban tudati dolog, így az zsidó, aki magát annak tartja, vagy akit környezete zsidónak tekint; míg nem zsidó az, aki semmiféle zsidó szolidaritást nem vállal, vagy legalábbis úgy tesz, mintha nem vállalna. Márpedig Örkény nem vállalt. Ő a közös sorsúakkal érzett közösséget, nem pedig a közös származásúakkal.

Nemsokára újra megnősül (1948-ban), és ebből a Nagy Angélával kötött házasságából születik meg két gyermeke, Angéla és Antal. Rá két évre: „Egy nap apám rosszul lett, bevitettem a kórházba, és egy óra hosszat ültem az ágya szélén. Szerettem volna beszélgetni vele, de már nem volt miről [...] Nem mondhattam semmit, pénzt sem adhattam már senkinek. Azzal sem tudnék jóvátenni semmit, ha elevenen mellétemettem magam.”¹⁷

Akik üldözöttként élték át a második világháborút, egész életükben gyötörődnek a halál – az értelmetlen, abszurd halál – félelmetes érzésétől. Folyamatosan jelenlevő büntudat kísérti őket, egyrészt mert – társaikkal ellentétben – túléltek a borzalmakat; másrészt, mert indulatot éreztek – a regresszív magatartásmintákat mozgósító légerekben – az őket elhagyó, s megvédeni nem tudó szüleik ellen. (Eitinger-Major, 1993)

IV. Halálgroteszk

„Freud Der Witz című kötete, mely – amilyen az én formám – vénségemre került a kezembe, miután egy életet végigvicceltem, és mint a vak, csak ujjaim hegyével próbáltam kitapogatni, miben is gyökerezik, milyen rendeltetésű, és mitől humor a humor [...]” (Munkámról)

A kívülálló felettébb csodálkozhat azon – írja Viktor Frankl (1988) –, hogy a táborokban, ha *csak percekre* is, de létezett a humor, mint a lélek egyik lehetséges fegyvere az önfenntartásért folyó harcban. Talán ez az egyetlen olyan dolog az emberi létben, ami alkalmas arra, hogy távolságot teremtsen, illetve felülkerekedjen – ha csak néhány másodpercre is – az adott helyzeten. Ebből a szempontból művészet, sőt életművészet, hisz ahhoz, hogy humoros szemszögéből legyen valaki képes értékelni a lágeréletet és annak ellentmondásait, bizonyos trükkökhöz kellett folyamodnia.

¹⁷ Örkény: Nincs bocsánat. In: Örkény 1999a, 259; Örkény 1999c, II: 211.

Közelebből szemügyre véve magára a humorra – Örkény esetében főleg – az örökös viszonylagosság, a nézőpontok állandó billegtetése jellemző. Ebben a tekintetben a humorizáló – de nem humorista(!) – emberek nagyon hasonlítanak azokra, akik a viszonylagosság szemléletmódját emelik gondolkodásuk középpontjába (mint például Albert Einstein, aki híres volt humoráról is.)

Mind a relativitás, mind a humor – lélektani hátterét tekintve – így közeli kapcsolatban áll az ambivalenciával, s ezen keresztül a kényszerrel, illetve a kényszerszerű ismétlődéssel (mely a humor esetében nem patológiás). Természetesen persze más az, ha valakinek van humorérzéke, és az is más, ha valakinek ez a *lételeme*. Az ilyen típusú embernek, ugyanis fokozott motivációja van arra, hogy nevessen, illetve Örkény esetében, – legyen az baráti kör vagy művészet – hogy nevetessen. A sírás – mely sokszor az író jóval érthetőbb reakciója lehetett volna – ellentétbe fordítása egyben a szomorúság tagadását is jelentette, mellyel az elszenvedett kellemetlen élményeket vidámmá átfordítva élhette Örkény újra. (vö. Varga, 1992)

Ezen a ponton azonban felmerül egy lényeges kérdés: vajon az író nem csupán a traumát/it követő hosszabb idő eltelte után jutott el odáig, hogy humorra transzformálja, – mégpedig az irodalom kedvéért – vagy szublimálja – azaz kiírja magából – a történeteket? A válasz: dehogynem. Egy író életében saját, egyéni stílusa megteremtése, és egy minél szélesebb olvasóközönség megragadása természetesen nagyon fontos momentum, csakúgy, mint szorongásainak elhárítása, illetve megoldása. Érzésem szerint mégsem csupán ennyiről van szó. Örkény István ugyanis nemcsak végigviccelte, hanem – nem tudván, hogy harmadik felesége ezen fergeteges szövegek egy részét később kiadja – szerencsére végig is levelezte életét, ami alapján jól nyomon követhető milyen események során volt képes megtartani humorát, illetve mikor bénult meg az.

Az ötvenes években az író, és általában Karinthy Ferenc szívesen úzott kegyetlen tréfákat elsősorban azon író társaik ellen, akikkel – többnyire politikai okok miatt – hadilábon álltak. Ilyen eset történt 1952-ben egy írószövetségi közgyűlésen, ahova Boldizsár Iván késve érkezett, s már csak a terem végén talált egy állóhelyet Sztálin mellszobra mellett. A gyűlés utáni éjszakán Örkény felhívta telefonon, és a következőket mondta neki: „Aludj nyugodtan Iván [...] a dolog el fog simulni. *Miféle dolog?* Nézd [...] ez nem telefontéma, de hidd el nekem, mindent megteszünk érted [...] Fő, hogy ne izgasd fel magad [...] már beszéltünk Horváth elvtárrsal, ő hajlik rá, hogy meg nem történte tegye az ügyet, személyesen fog beszélni Révai elvtárrsal. [...] *mondj már meg, hogy miről van szó!* Arról van szó, hogy bízzál a barátaidban. [...] holnapra remélem, minden tisztázódik. Legjobb, ha beveszel egy nyugtatót, nehogy kárt tegyél magadban. [...] *nekem semmi okom nincs a nyugtalanságra.* [...] En nem akartam erről beszélni, de [...] Ez nem titok, mindenki látta, hogy mit csináltál [...] *Mit csináltam?* Pizskáltad az orrod. Ez még nem lett volna baj, de amit kipisz-

káltál, azt a Sztálin elvtárs szobra alá dörgölted.[...] Óriási üvöltés, Iván lecsapja a kagylót.”¹⁸

Embertársaink elleni ellenséges érzelmeink direkt levezetését gyermekeink óta tiltja a társadalom. Azzal viszont, hogy Örkény és Karinthy Ferenc ellenségeiket nevetségesnek tüntették fel, kerülő utakon átélhették a másik legyőzésének örömét. Durva viccekkel az ellen a hatalom ellen lázadtak, aminek elnyomását kénytelenek voltak lenyelni. Ilyen jellegű tréfáinkban a realitás-érzék átmeneti halványodása, a fennálló hatalom figyelmen kívül hagyása, illetve tagadása figyelhető meg. A hadifogság válságos helyzeteiben a regresszív állapot bizonyos mértékig az én védelmét szolgálta, az utána következő „béke-időkben” azonban ez a „humor” könnyen életveszélyessé válhatott volna. (Freud, S.; 1982)

„Van a szenvedésnek egy olyan foka, amely már csak áttételesen közölhető”
(Párbeszéd a groteszkről)

Örkényre, az íróra, – az irodalomtörténészek szerint – nagyon sokan hatottak. Az igazság azonban az, hogy mégsem pusztán az ő segítségük révén érte el, amit mindig szeretett volna, vagyis, hogy közönsége nevesse, és a nevetésébe keserűség vegyüljön. A legtöbb anyagnak az élményeit, amit groteszk hangvételű műveiben felhasznált, ugyanis saját tapasztalataiból szűrte le. Így nem tett mást, csupán a valóság képtelenségeiből indult ki, hisz jó néhány válsághelyzet „megadatott” neki az életben. A valóságból tükröződő abszurditást ezért nem kellett még mással – például valamilyen metafizikával – is megfejelnie.

A kérdésről maga Örkény így vall: „A groteszk látásmódot a háborúban tanultam”¹⁹ – ahol – „Három létforma keveredett a tudatunkban; mind a három csupa irrealitás. A lágerbeli valóság már önmagában is abszurd; de még feszültebb lett a képtelensége attól, hogy az ott lakók szüntelenül tusakodtak korábbi otthoni létük sok emlékével meg a hazai jelenről összefantáziált képekkel.”²⁰

Mi vonzotta Örkényt – őt, akinek már az első vékonyka kötete is tartalmazott groteszk elemeket, és aki, ha tett is hosszabb-rövidebb kitérőket a realiz-

¹⁸ Az egész csattanója, hogy húsz évvel később az író véletlenül összefut Horváth elvtárral, aki – mivel már régóta foglalkoztatja, hogy Boldizsár elmeállapotával vajon minden rendben van-e – ezt a kérdést is feszegetni kezdi. Indoklásként elmeséli, hogy az ötvenes évek elején egyik hajnalban iszonyatos csengetésre ébredt. A kapuhoz botorkálva ott találta Boldizsárt pizsamában és télikabátban, aki – mikor meglátta őt – erős indulatoktól vezérelve a következőket mondta: „Vegye tudomásul Horváth elvtárs, én csak nagyon ritkán piszkálok az orromat, és ha ki is piszkálok valamit, soha nem dörgölöm a Sztálin elvtárs szobra alá [...]” Örkény 1995, 273.

¹⁹ Örkény 1986, 400.

²⁰ Örkény 1995, 18.

mus felé, abba is mindig megpróbálta belecsempészni azt? – Nem a megfontolás, hanem – az ő kifejezésével élve – „az ösztönei”. Amit groteszknak írt, ugyanis másnak nem írhatta, mert ez a megközelítés ígerte a legtöbbet, legigazabbat s persze a legmeggrázóbbat is. (Örkény, 1985; 1986)

Tartós életveszélyben a traumatikus élményeket átélő személy előbb-utóbb azt tapasztalja, hogy megváltoznak a külvilág tárgyai, színei, zajai [stb.]. A megváltozott érzékelést még az is fokozza, hogy a lebombázott környezet valóban más, mint azelőtt volt. Mindehhez csatlakozik a szeretet elvesztése, ami az emberi kapcsolatok rendszerét alakítja át alapvetően. Az embertársainkkal való kapcsolat feltétele valamilyen állandó értékrend, és egy bizonyos szintű empátia megléte, mely tudatelőttes azonosulásokra épül. A szeretet elvesztése elvágja ezeket az identifikációhoz vezető szálakat, ami miatt aztán mindenki számára lehetetlenné válik, hogy követni tudja embertársa megváltozott viselkedését. Ez a valószerűtlenség és elvarázsoltság érzés, illetőleg álomszerű állapot a deperszonalizáció kialakulását jelzi. (Székács, 1991)

Természetesen nem biztos, csupán csak feltételezhető, hogy az író átélte ezt az átmeneti deperszonalizációt. Háborús témájú műveiben ugyanis rendszeresen történik utalás ilyen átmeneti érzékcshalódásokra, a dolgok álomszerűvé válására (pl. *Idegen föld*, *Odüsszeusz* stb.), máskor pedig az egész mű, úgy ahogy van képtelenség, mint egyperceseknek leg többje.

Egyperces novelláiról nyilatkozva az író hangsúlyozza, hogy ír olyat, ami egyszerű hallásra megérthető, mert elcsattan, akár egy vicc, ámde vannak olyanok is, amikhez szükséges egy kis idő, míg a képzelet befut egy bizonyos pályát.²¹

Ezek a novellák akárhogy is, de „megcsúfolásai” mindannak, amit maga a fogalom kifejezni hivatott: hisz Örkény mást sem csinált, mint leépített, lebontott mindent, ami egy novella jellemzője kell legyen. Azaz, ha Kosztolányi azt írja, hogy „A nap gyöngyként ragyog a gyeper smaragd bársonyán” (Íásd az író Kosztolányitól),²² azt Örkény úgy mondja el, hogy „A fű vizes” (uo.). De annak a mondatnak, hogy „A fű vizes”, mégis úgy kell hangoznia, hogy mi, olvasók azt érezhessük: „A nap gyöngyként ragyog a gyeper smaragd bársonyán.”

Az író témáit mindig az életből merítette, így azoknak az olvasóknak lehet egyértelmű, akik számára művei egy közös élmény felidézését jelentik, mert – Örkénnyel együtt – úgy élik át a leírtakat, mint saját élettörténetüket. A világirodalom tele van olyan *utalásokkal* (Mérei, 1998 [1961]), amik egy-egy kis csoport konkrét élményét vagy élménykörét helyettesítik, illetve azok hangulatát idézik. Ezek az utalások általában erőteljes drámai erővel fejezik ki a tapasztalatok indulati feszültségét, így a belőlük építkező alkotások csak akkor válnak

²¹ Uo.

²² Örkény 1985, 548. [Örkény sajnos nem emlékszik, Kosztolányi hol, és mikor írta ezeket a sorokat.]

megfoghatóvá, ha az utalásos részlet, mint közös sors, vagy mint ismeret, esetleg megézés ebben segítségünkre van. [Például József Attila verseinek nem egy részlete, csak Jolán vagy a kortársak utalásmagyarázataival követhető.]

Maga az utalás tulajdonképpen élménymaradvány, mely mint konkrét részlet képviseli az átéltek feszültségét, és helyettesíti annak egészét. Ereje attól olyan különleges, hogy tudatközele, azaz gátlás, elfojtás alá nem került tartalmakból táplálkozik. Asszociációkon keresztül kerül villámszerűen a tudatoság középpontjába, következésképp az ellentmondásokat sem küszöböli ki, a gondolatmenet ezért labilisan érződik.

Az egyperces novellákról mondja Örkény, hogy végre rátalált a saját hangjára. Mi lehet ennek az oka? – Ha jobban megnézzük, ezek a művek sűrítések-ből, eltolásokból, szimbolizációkból [stb.] állnak, azaz mindazon munkamódból, ami mentén álmaink, sőt *viceink* kialakulnak.

Az írók sokan félreértették (csalódott is volt miatta), de talán csak azért, mert egészen a tudattalanjáig kellett alászállnia, hogy a kifejezés legmagasabb hőfokán koncentrálhassa azt a bizonyos eredeti élményt. Ezeket a műveket jó szívvel máshogy nem írhatta volna meg, mi pedig – lévén egyfelől a tudattalan rezdülései, másfelől egy adott élményközösség nyelve mentén szólnak hozzánk – nem mindig értjük.

**„Csak három napig volt rossz, pendliztem az e- és a túlvilág között.
Ott sincs különösebb újság, futólag láttam Beriát [...]”**
(*Levelek egypercben*)

1956-os szereplése²³ után elveszti kenyérkereső állását, az irodalmi sajtó új lapjaiban nem jelenhet meg, fordítói, lektori, filmgyári munkát még álnéven sem kaphat, ráadásul második házassága is válságba jut. Ennek az időszaknak a szükséghelyzetében – mikor pusztá megélhetése is bizonytalanná válik – az Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyárban helyezkedik el.

A levegő tehát lassacskán teljesen elfogy előle... A gyerekek meg nőttek... Ő maga nem nagyon szerette, ha egy írásműnek pedagógiai jellege van. „De hát a gyerekeknek írott levelek esetében ez a didaktizis bizony néha elkerülhetetlen...”

Kedves Bábí! (*lánya beceneve*)

Örömhírt írok: le fogják a lábamat vágni. Ha kész, egy kicsit megsózzák és haza szabad vinni. Előre megmondom: Öcsit is engedd vele játszani!”²⁴ (Érszükülete miatt ugyanis majdnem amputálják a lábát.)

²³ A „Szabad Rádió” induló adáshoz írt bevezetőt: „Hazudtunk éjjel, hazudtunk nappal, hazudtunk minden hullámhosszon.” Örkény 1986, 59.

²⁴ Örkény 1996, 192.; Örkény 1999b, 28–29. [Gyerekeit mindig úgy kezelte, mintha felnőttek volnának, s ugyanúgy humorizált is velük.]

Nem véletlen, hogy sok művének beleszótt, vagy fő témája a halál gondolata. Zsidóságán túl – hisz Örkény nem csak a II. világháborúban egyensúlyoz élet-halál küszöbén – többször kerül egészségileg is olyan állapotba, ami miatt halálfélelmei vannak. A szorongás, a depresszió, vagy a gyakori és súlyos pszichoszomatikus tünetek a trauma feldolgozatlanságának, illetve a verbalizáció lehetetlenségének következményei. A „túlélő-szindrómát”,²⁵ ma a pszichiátria a PTSD [post-traumatic stress disorder] késői típusaként azonosítja, mely a vizsgált első generációs túlélők esetében, valamilyen mértékben mindig kimutatható, önálló kórképként jelent meg, s ami voltaképpen az én (torz) kísérletét jelentette egy új struktúra felépítésére a szétromboltak helyett. (Kelemen, 1996; Yehuda, 1995)

Az írónál, miután hazatért a hadifogságból, s itthon új trauma nem várta, viszonylag gyorsan megindult a reintegráció, illetőleg a reszocializáció folyamata, és beállt (legalábbis a felszínen) egy állandó egyensúlyi állapot. Édesapja halála, Angéla válási szándéka, végül pedig az irodalmi élettől való fokozatos eltiltása, – és az ezzel együtt járó egzisztenciális gondok – azonban olyan újabb pszichés megterhelést jelentettek számára, mellyel nem volt képes az eddig több-kevesebb sikerrel használt coping mechanizmusaival megbirkózni. A többszörös tárgyvesztésre, és a – traumaismétlésként megélt – társadalmi fenyegetettségre erőteljes szorongással, illetve depresszív hangulattal reagál, amivel egyidejűleg megindul egy (az élete végéig tartó) polymorbid folyamat, melyben a pszichológiai tünetek különböző belgyógyászati kórformákkal fognak ötvöződni. [A szív és az alsó végtag keringési zavarai, mozgásszervi (gerinc), illetve légúti panaszai, sőt a halálát okozó rákos elváltozás is, egyértelműen pszichoszomatikus tüneteknek tekinthetők, melyek egymás hatását minden bizonnyal erősítették. (vö.: Czeizel, 1994)]

Az organikus betegségbe való menekülés, mint nem adekvát coping stratégia, 1956-tól, gyakorlatilag a silentium idejére teljesedik ki. Örkény ebben az időszakban nagyon rossz lelkiállapotban van. A sok nehézség így egyszerre, töményen, évekkel öregíti meg: szeme mélyen árkolt lesz, „reszkető kezében szinte ki sem – *alszik* – a cigaretta”.²⁶ Kollégái a gyárban igyekeztek tartani benne a lelket, legrosszabb pillanataiban megpróbálták meséltetni életéről, ilyenkor szívesen beszélt munkaszolgálatos emlékeiről, humora azonban, ha teljesen nem is pártol el tőle, mindenestre sokszor cserbenhagyja.

A traumatikus emlékeket, az elszakadástörténeteket a túlélők különösen gyakran idézik nehéz, konfliktusos helyzetekben, mint amilyenben az író is ke-

²⁵ A *túlélőszindróma jellemzői*: szorongás, félelmi reakciók; alvászavarok, lidérces álmok; emlékezeti és megismerési zavarok (pl. fokozott memória vagy emlékezet kihagyások); krónikus depressziós tünetek; kapcsolati zavarok; gyakran borderline kórkép és különféle pszichoszomatikus problémák. Krystal, H. és Niderland, W, 1981; Niderland, 1980; In: Erős; 2001.

²⁶ Kósa 1989, 90.

rült azzal, hogy feleségétől és gyermekeitől el kellett válnia, illetőleg munkahelyet kellett változtatnia. Az így felszínre bukkanó *túlburjánzó narratívumokat* a mindenféle el- és leválástól, átmenetitől és véglegestől való rettegése, illetve szorongása válthatta ki.

**„Az én írói magamra találásom naptárszerűen egybeesik
a Zsuzsára találással.”
(Azt meséld el...)**

Bár gyógyszergyári teendői nagyon elfárasztják, mégis folyamatosan ír. Az ötvenes évek végére tapasztalt újbóli bezártságot, egy másfajta gettót, a szellem szabadságának korlátozását átélve, egyedül alkotásaival képes szorongásaiban felülemelkedni. És ekkor talál rá „hangjára”, kap József Attila díjat, írja meg első egyperces novelláját, a franciáknál a Fekete Humor nagydíját elnyert *Tótékat* vagy a *Macskajátékot*, és még sorolhatnánk. A szerinte „valami is érő művei” tehát születőfélben vannak. De miért ilyen későn?

Ő maga az okot abban látja, hogy az íráshoz nyugalom szükséges, ami „öregedő korára”, 1965-től adatott meg neki, harmadik felesége, az egyelőre dramaturg gyakornok, Radnóti Zsuzsa mellett. Ekkor már lassan két éve, hogy publikálhat. A színpadi sikerek szerencsére hoznak némi pénzt is, így Zsuzsával új lakásba költözhetnek: „Az új otthon okozta felelőtlen boldogságban befogadtunk egy kóbor kutyát. Jötti lett a neve, mert úgy jött. Nem tudtuk, milyen, leginkább őzikére hasonlított, egy darabig szilárdan hittük, lehet, hogy őz lesz belőle, csak még nem döntötte el, mert fiatal. Nem értek a kutyákhoz, de ettettem, itattam, vakartam. [...] befogadtam, mert éjjel, szakadó esőben nyüszített az ajtóim előtt. Ha önök szakadó esőben nyüszítettek volna az ajtóim előtt, önöket is befogadtam volna. Ettettem, itattam, vakargattam is volna. Humanista író vagyok.”²⁷

**1979. június 24: „Elsőnek fogom átszakítani a célszalagot.
Már csak második lehetsz.”
(Ötvenhét év Örkény Istvánnal)**

Örkény életén végighúzódozó tárgyvesztések sorozata és halálfélelme, társulva a bűntudat kísérelésével, őt is munkára sarkallta. A szublimáció segítségével tehát sikerült kiírni magából több év kiszolgáltatottságát, így sorsa – a veszteségek ellenére is – sokáig elviselhetőbbé válhatott.

1971-ben azonban, Dél-Amerikában, Mariann húgánál élő édesanyjuk meghal. Két évvel később megkapja a Kossuth-díjat, majd 77-ben elbúcsúztatja leg-

²⁷ Mácsai–Bereményi 2002, 70.

közelebbi íróbarátját, Déry Tibort. 1979. május 7-én összeroppan gerinccsigolyája, a következő heteket kórházi ágyon tölti, miközben feleségének diktálja utolsó drámáját, a Rajk-perről szóló *Forgatókönyvet*...

„Betegségem nevét a kórházban nem ejtettük ki. Arra gondoltam, hogy ha egy tudós feltalálná a rák gyógyszerét, akkor írnék egy novellát arról az emberről, az utolsó betegről, akin a gyógyszer már nem segített. Aki tudva, hogy mi vár rá, meghal rákban.”²⁸

Utószó

Tardos Tibor egyik barátja jellemezte úgy Örkényt, hogy „valaki, aki mindig, egész életében félt”,²⁹ és mivel „minden, ami él védekezik”,³⁰ menekült. Ez utóbbit – háborúban csakúgy, mint békében – volt alkalma kipróbálni. Sőt a menekülés sajátos módozatát is gyakorta választotta, tudniillik, ha vissza már nem ment, hát előrefelé hátrált. Sajnos – s nem csak a rá olyannyira jellemző paradoxszomj miatt – sokszor megtette ezt akkor is, amikor önmagáról beszélt:

„Néha úgy érzem, Örkénnyel keserves dolgok történhettek, de nem beszélek róla, mert fegyelmezett. Ahogy [...] az arcára pillantok, egy régi, Vas megyei éjszaka jut az eszembe. Késő este érkeztem nagyanyám falujába, ettem valamit, aztán befeküdtem a [...] régi ágyba. [...] Olvasásba merültem. [...] – *de* – Amikor a történet feléhez értem, hiányzott tíz oldal. Átugrottam, olvastam tovább, de hiába. Attól kezdve csak félig értettem az eseményeket. Történt valami azon a tíz oldalon. Látszólag talán lényegtelen, de ismerete nélkül a történet minősége megváltozott. Így vagyok Örkénnyel is. Az én példányomból hiányzik tíz oldal. Valahonnan. Lehet, hogy az elejéből vagy a közepéből, nem tudom. [...]”³¹

Arcképe tehát hiányosnak érződik, életútja pedig, mely így megrajzolható, meglehetősen mozaikszerűnek. Mindamellett volt egy szekrénye, ahova azokat az anyagait gyűjtötte össze, amikkel valami miatt elégedetlen volt. Elképzelhető, hogy e művek által hozzá is közelebb lehetne kerülni, a „barátian kedves és hűvösen távolságtartó”³² író azonban ezeket nem szánta kiadásra. Így e titkokat – úgy tűnik – már örökre szekrénye mélye fogja őrizni.

²⁸ Uo. 76.

²⁹ Tardos Tibor: A fordítás örömei. In: Örkény 1995, 214.

³⁰ Írja *Ősz* című egypercesében. In: Örkény 1999a, 549.

³¹ Berta Bulcsú: Délutáni beszélgetés [*Jelenkor*, 1976. szept.] In: Örkény 1986, 83–84, 90–91.

³² Sükösd Mihály: Örkény István otthonai. In: Örkény 1995, 38.

IRODALOM

- BETTELHEIM, BRUNO (1999): *A végső határ*. Európa, Budapest.
- BÍBÓ ISTVÁN (1994): *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Katalizátor Iroda, Budapest.
- CZEIZEL ENDRE (1994): Örkény István genealógiája. In: *Valóság*, 6: 66–75.
- EITINGER, LEO–MAJOR, ELLINOR F. (1993): Stress of the Holocaust. In: L. Goldberger and S. Breznitz (eds.): *Handbook of Stress. Theoretical and Clinical Aspects*. Second ed. The Free Press, New York, 617–640.
- ERŐS FERENC (2001): *Az identitás labirintusai*. Janus–Osiris, Pécs–Budapest.
- FRANKL, VIKTOR E. (1988): ...*mégis mondj Igent az Életre!* (Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor). Pszichoteam Mentálhigiénés Módszertani Központ, Budapest.
- FREUD, SIGMUND (1982): A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In: Freud, S.: *Esszék*; Gondolat, Budapest, 23–253.
- HERMANN IMRE (1990): Testvérharc. Az agresszió fokozódása. In: Hermann I.: *Az antiszemitizmus lélektana*; Cserépfalvi Kiadása, Budapest, 95–105.
- KARÁDY VIKTOR (1997): *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*; Cserépfalvi, Budapest.
- KELEMEN ANDOR (1996): A holocaust syndroma megjelenése a mindennapi orvosi gyakorlatban. In: Virág Terez: *Elhúzóó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása* (Konferencia); Animula, Budapest, 115–127.
- KÓSA LÁSZLÓ (1989): *Pisti a gyógyszergyárban (Örkény István a száműzetésben)*; Háttér, Budapest.
- KOVÁCS ANDRÁS (1999): *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum, Budapest.
- KOVÁCS ANDRÁS (1988): Az asszimilációs dilemma. In: *Világosság*, 8–9: 605–613.
- LÁZÁR ISTVÁN (1979): *Örkény István alkotásai és vallomásai tükrében*. (Arcok és vallomások); Szépirodalmi, Budapest.
- MÁCSAI PÁL–BEREMÉNYI GÉZA (2002): *Azt meséld el, Pista (Örkény István az életéről)*. Palatinus, Budapest.
- MÉREI FERENC (1998): Az utalás lélektana [1961. július–december]. In: Mérei F.: *Lélektani napló*; Osiris Kiadó, Budapest, 7–81.
- MÉREI FERENC–BINET ÁGNES (1993): *Gyermeklélektan*; Gondolat, Budapest.
- ÖRKÉNY ISTVÁN (1981): *Lágerek népe*. Szépirodalmi, Budapest.
- ÖRKÉNY ISTVÁN (1982): *Drámák I–III*. Szépirodalmi, Budapest.
- ÖRKÉNY ISTVÁN (1985): *Visszanézve*. (Arcképek, karképek.) Szépirodalmi, Budapest, 1985.
- ÖRKÉNY ISTVÁN (1986): *Párbeszéd a groteszkről*. Szépirodalmi, Budapest.
- ÖRKÉNY ISTVÁN (1995): *Emlékkönyv* (Fráter Zoltán–Radnóti Zsuzsa [szerk.]). Pesti Szalon, Budapest.
- ÖRKÉNY ISTVÁN (1996): *Levelek egypercben (Levelek, emlékezősek, interjúk a hagyatékból)*. Pesti Szalon, Budapest.
- ÖRKÉNY ISTVÁN (1999a): *Egyperces novellák*. Palatinus, Budapest.
- ÖRKÉNY ISTVÁN (1999b): *Meselevelek*. Palatinus, Budapest, 28–29.
- ÖRKÉNY ISTVÁN (1999c): *Novellák I–II*. Palatinus, Budapest.
- SIMON ZOLTÁN (1996): *A groteszktől a groteszkig (Örkény István pályaképe)*; Csokonai Kiadó, Debrecen.
- SZÉKÁCS ISTVÁN (1991): Én-rendellenességek háború idején. In: Székács I.: *Pszichoanalízis és természetudomány*; Párbeszéd Kiadó, Budapest, 181–190.
- VARGA ZSUZSA (1992): A humor, mint a gyászfeldolgozás sajátos módja Karinthy Frigyesnél. In: *Pszichológia*, (12), 1. 57–89.
- VIKÁR GYÖRGY (1996): Értéorientáció, túlélés, kreativitás. In: Vikár Gy.: *Válság, túlélés, kreativitás*; Balassi Kiadó, Budapest.
- YEHUDA, RACHEL et al.: Impact of Cumulative Life Trauma and Recent Stress on Current Posttraumatic Stress Disorder Symptoms in Holocaust Survivors. *American Journal of Psychiatry*, 1995, 152: 1815–1818.